

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 07. 23. 674

Кол жазма укугунда

УДК:39:72.03(575.2)(0.43)

МАМЫТОВА АЛТЫНАЙ БИЛАЛОВНА

БОЗ ҮЙ КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ТУРАК ЖАЙЫ

07.00.07 – этнография, этнология жана антропология

тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2023

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы КУУнун Тарых жана чөлкөм таануу институтунун археология, этнология, тарыхнаама жана булак таануу кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Асанканов Абылабек**, тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых, археология жана этнология институтунун директору

Расмий оппоненттер: **Калыш Аманжол Боранбайулы** т.и.д., профессор Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин Тарых, археология жана этнология факультетинин археология, этнология жана музееология кафедрасынын башчысы

Момунбаева Назира Соорбековна – т.и.к. Кыргыз Республикасынын Улуттук тарых музейинин жаңы тарых секторунун башчысы

Жетектөөчү мекеме: Алтай мамлекеттик университетинин Тарых жана эл аралык мамилелер институтунун археология, этнография жана музееология кафедрасы

Диссертация 2023-жылдын 10 - ноябрында саат 14.00 КР УИАнын Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д 07.23.674 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Коргоонун он-лайн шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/072-tsx-zg7-bvj>

Дареги: 710071, Бишкек ш., Чүй пр. 265а, 1-этаж, диссертациялык зал.

Диссертация менен КР УИА нын Борбордук илимий китепканасынан (Бишкек, Чүй пр. 265а), Ж. Баласагын атындагы КУУнун илимий китепканасынан (пр-т Жибек Жолу 394, № 8- окуу корпусу) жана КРнын Президентине караштуу УАКтын сайтынан: <https://vak.kg/dissertacii/> таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 2 -октябрында таратылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысынын,
т.и.д., доцент

Бикбулатова А.Р.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын актуалдуулугу. Бүгүнкү күндө этникалык өзүн-өзү таанып-билүүнүн өсүшү жана этностук топтун өз алдынчалыгын сактоо менен байланышкан салттуу маданияттардын кайра жаралуусу байкалууда. Бул этникалык топтун маданий, тарыхый жана руханий мурасынын терең башатын чагылдырууга жөндөмдүү салттуу маданиятка болгон кызыгуунун күчөшүн шарттады.

Этникалык топтордун тарыхый-маданий өзгөчөлүгүн жана элдик маданиятты сактоо жана өнүктүрүү этнографиялык илимдин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Салттуу маданият заманбап адамды өткөн менен байланыштырат, маданияттын жана руханий өнүгүүнүн булагы болуп саналат жана азыркы учурга ылайыкталышы жана колдонулушу керек болгон тажрыйбаны билдирет.

Маданият тармагындагы мамлекеттик саясат улуттук каада-салттарды сактоого багытталган, ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н. Жапаров “2022-2027-жылдарга улуттук каада-салттарды сактоо жана өнүктүрүүнүн улуттук программасын бекитүү жөнүндө” Жарлыкка кол койду, анда тарыхый-маданий мурас объекттерин сактоо бир катар мыйзамдардын аткарылышы гана эмес, уникалдуу тарыхый жана маданий эстеликтерди жараткан улуу бабаларга биздин сый-урматыбыз экенин баса белгилеген.

XX-кылымдын башына чейин түрк-монгол элдерине мүнөздүү болгон боз үй кыргыздарда да кеңири колдонулган. Тоолуу аймактарда турак жайдын негизги түрү болгон. Боз үй калктын мал чарбачылыгы менен байланышкан бөлүгүнө мүнөздүү.

Кыргыз элинин салттуу маданиятынын системасында салттуу турак жайдын ролу жана мааниси боюнча өзүнчө бирдиктүү тарыхый, теориялык жана этнологиялык изилдөөлөр алиге чейин жок.

Бүгүнкү күндө боз үйдүн таралуу аянты абдан аз. Бул салттын өзү жоголуп баратканы, боз үйдүн кереги жок болуп калганы менен эмес, эски усталар кетип жатканы жана чарбада кийиз жасоого, боз үйдү жабуу үчүн талап кылынган чоң көлөмдөгү жүндүн жетишсиздиги менен түшүндүрүлөт. Кыргыздар отурукташа баштагандан бери боз үй негизги турак-жай катары маанисин жоготуп, бир топ жөнөкөй болуп калган. Анын салттуу түрлөрү жок болуп баратат. Боз үйдө жашагандардын саны барган сайын азайып баратат, малчыларды кошпогондо, салттуу интерьердин көркөм компоненттери, элементтеринин семантикалык мааниси унутулуп баратат. Устаттардын муундарынын колунан жаралган, элдин көркөм табити менен сыналган салттар устаттан устатка өтүп, чыгармачылык тажрыйба түрүндө жашап келет. Демек, бул үзгүлтүксүздүк мурастоо жоголсо, аларды калыбына келтирүү өтө кыйын, ошондуктан калыбына келтирүү жана сактоо терең илимий изилдөөлөрдү талап кылат.

Боз үй ЮНЕСКОнун маданий мурасына киргизилген жана бүгүнкү күндө элдин этномаданий-тарыхый эс-тутуму топтолгон этникалык иденттүүлүктүн, материалдык гана эмес, руханий, адеп-ахлактык баалуулуктардын символу бойдон калууда.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертация Ж.Баласагын атындагы КУУнун археология, этнология, булак таануу жана тарыхнаама кафедрасында изденүүчүнүн демилгелүү иши катары аткарылган.

Иштин максаты кыргыздардын салттуу турак-жайын-боз үйдү комплекстүү этнографиялык изилдөө болуп саналат. Белгиленген максаттан улам, иште бир катар өз ара шарттуу **милдеттер** коюлган:

1. кыргыздардын совет дооруна чейинки, советтик жана постсоветтик мезгилдеги салттуу турак-жайларын изилдөөгө тарыхый талдоо жүргүзүү;
2. булактарды системалаштыруу, колдонулган методологияны жана изилдөө ыкмаларын көрсөтүү;
3. кыргыздардын салттуу турак-жай түзүмүнүн негизги принциптерин ачып берүү;
4. кыргыздардын салттуу көчмө турак-жай түрлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө;
5. салттуу интерьер турак мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн талдоо;
6. боз үйдүн ички мейкиндигинин функционалдык уюштурулушун аныктоо;
7. кыргыздардын боз үйгө байланыштуу ырым-жырымдарын жана үрп-адаттарын системалаштыруу.

Диссертациянын илимий жаңылыгы. Автордун талаа материалдарынын негизинде боз үйдөгү кыргыздардын салттуу турак-жайын ар тараптуу, системалуу жана комплекстүү этнографиялык изилдөө аракети жасалган:

- биринчи жолу изилденүүчү тема боюнча талаа материалдары, кол жазма, архив, мезгилдүү басылмалар ж. б. ар түрдүү булактардын кеңири чөйрөсү тартылды.
- турак жайдын курулушунун негизги принциптери изилденген жана жалпыланган;
- боз үйдүн регионалдык өзгөчөлүктөрү аныкталды;
- боз үйдүн кыргыздардын күнүмдүк турмушундагы орду аныкталды;
- кыргыздардын салттуу турак-жайына ар тараптуу талдоо жүргүзүлөт;
- салттуу турак-жайлардын негизги түрлөрү аныкталды, салттуу турак-жайдын ичи көркөм биримдиктин өзгөчө түрү катары талданды;

- турак жайдын ички мейкиндигинин функционалдык бөлүнүшү аныкталды
- боз үйгө байланыштуу ырым-жырымдар жана үрп-адаттар тутумдаштырылат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси иштин жоболору жана тыянактары этнологдор, тарыхчылар, маданият таануучулар тарабынан окуу – методикалык колдонмолорду иштеп чыгууда, окуу жайларында кыргыздардын материалдык маданияты боюнча лекциялык курстарды даярдоодо колдонулушу мүмкүн экендиги менен аныкталат. Ошондой эле алар кыргыз элинин материалдык маданияты боюнча илимий, илимий-популярдуу эмгектерди жазууда пайдалуу болушу мүмкүн. Диссертациядагы материалдар боз үйдү жасоого, аны жасалгалоого адистешкен усталар, ошондой эле кыргыздардын салттуу турак жайына кызыккан бардык жарандар үчүн колдонулушу мүмкүн.

Коргоого алып чыгуучу негизги жоболор:

- боз үй миң жылдыктын ортосунан баштап кеңири жайылган турак жайга айланган. Боз үйдүн курулушу убакыттын өтүшү менен өнүккөн. VII к. баштап түрк-монгол көчмөн элдеринин материалдык маданиятынын өнүгүшү менен боз үйдүн өнүгүшүнүн жаңы этабы башталат. XV к. боз үйдүн дагы бир конус куполдуу түрү пайда болгон. XVI кылымда боз үйдүн түндүгүнүн үстү бийиктик конструкциялык жактан өзгөрүп, азыркы түрк жана монгол типтериндеги боз үйлөргө мүнөздүү формага айланган.

- боз үй-турак жайдын формасы катары байыркы мезгилде эле Евразия континентинде болгон. Турак жайдын бул түрүн азыркы Кыргызстандын аймагындагы көчмөн калктар колдонгон. Боз үй жасоо процесси тууралуу жалпы элдик билим муундан муунга өтүп келген. Технологиянын салттуу ыкмаларын колдонуу менен боз үйдүн жыгач каркасын табигый материалдарды (дарактардын түрлөрүн, тал, кайың, терек) колдонуп жасашат.

- кыргыздардын салттуу турак –жай-боз үйдүн структурасы төрт негизги элементтен турат: кереге — боз үйдүн көлөмүнө жараша, тигип-чечүүгө жана көчүп ташынууга ыңгайлаштырып звенолорго бөлүнөт (канат), уук - түндүк менен керегени бириктирет. Түндүк (тегерек дөңгөлөк, чамгарак, эбелек)— боз үйдүн очогунан чыккан түтүн чыгуучу, жарык берүүчү жери, боз үйдүн борбору. Эшик - жыгач эшик (босого жана каалга (эшик, эргичек, эргилчек)).

- боз үй көчмөн түрк-монгол элдеринин ойлоп табуусу болуп эсептелет. Боз үйдүн генезиси жана калыптанышынын алдында көчмөн турак жайлардын ар кандай түрлөрүн өркүндөтүүнүн узак процесси болгон. Турак-жай типтеринин ар түрдүүлүгү баарынан мурда жаратылыш шарттарынын, чарбалык-маданий типтердин жана тарыхый-этнографиялык региондордун өзгөчөлүктөрү менен аныкталган. Революцияга чейинки кыргыздардын

негизги салттуу үйлөрүнүн түрлөрү оор үй же кышкы үй, жеңил үй же жайлоо үйү, өргөө, конок үйү жана ашкана үй.

- боз үйдүн интерьеринин негизин: кийиз жана токулган килемдер, килемчелер, жыгач, кийиз, булгаары жана кездеме идиштер жана тиричилик буюмдары түзөт.

- боз үйдүн ички мейкиндиги бөлүштүрүлгөн, ал төмөнкүлөрдөн турат: босого, төр, коломто, эр жак, эпчи жак.

- кыргыздардын боз үйгө байланыштуу болгон ырым-жырымдары, үрп-адаттары анын жасалыш этаптары, тигүү жана анын функционалдык бөлүктөрү менен байланыштуу. Ошондой эле, алар көчүп конуу мезгилдерине байланыштуу болгон.

Изденүүчүнүн жеке салымы:

- автордун өзүнүн талаа этнографиялык материалдарынын негизинде боз үйдүн түзүлүшү талдоого алынды;

- турак жайдын көчмө формаларын өнүгүүсүнүн этаптары аныкталган;

- боз үйдүн ички жасалгасынын негизги компоненттери аныкталды: идиш-аяктар жана тиричилик буюмдары;

- боз үйдүн ички мейкиндигинин функционалдык зоналары изилденген;

- боз үйдүн жасалышы, орнотулушу, функционалдык аймактары, ошондой эле көчүп конуу процессине байланыштуу ырым-жырымдар жана үрп-адаттар системалаштырылган.

Апробация жана иштин практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн негизги теориялык, методологиялык жана практикалык натыйжалары эл аралык жана республикалык конференцияларда апробацияланган.

Этнографические сведения о жилище кыргызов в трудах ученых-путешественников XIX- начало XX вв.// Материалы Всероссийского (с международным участием) симпозиума „Культурное наследие народов Западной Сибири: сибирские татары“, посвященного 100-летию доктора исторических наук Фоата Тач-Ахметовича Валеева и 20-летию I Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» [10-12 декабря 2018 г.]. – Тобольск, 2019г. - С. 212-220; Функциональная организация жилища и ее связь с культурной традицией// Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции „Актуальные проблемы гуманитарной науки: фольклористика, литературоведение, этнография, история, археология“, посвященного 80-летию со дня рождения видного ученого-фольклориста, почетного академика АН РБ Сулеймана Ахмета Мухаметвалеевича. – г. Уфа, 23-25 мая 2019 г. - С.451-456; Исторические предпосылки формирования жилища

кочевников//Материалы II Международного алтаистического форума „Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность” - Барнаул-Горно- Алтайск, 30 сентября-3 октября 2021 г. - С. 199-206; Вклад ученых дореволюционной России в изучение традиционного жилища кыргызов// Международный журнал экспериментального образования ООО Научно-издательский центр Академия Естествознания (Москва). №2. 2022. - С. 5-9; Традиционные жилища кыргызов в XIX - начале XX века// Международный журнал экспериментального образования ООО Научно-издательский центр Академия Естествознания (Москва). №3. 2022. - С. 25-29

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Автор тарабынан илимий-изилдөө жана практикалык мүнөздөгү 33 илимий макала жарыяланган, алардын ичинен 4 макала РИНЦ базасына кирген журналдарда жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, төрт бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын **КИРИШ СӨЗ**үндө теманын актуалдуулугу көрсөтүлүп, анын негизги илимий программалар менен байланышы көрсөтүлүп, иштин максат жана милдеттери коюлуп, илимий жаңылыгы, практикалык маанилери аныкталып, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор иштелип, иштин апробацияланышы, түзүлүшү жана көлөмү берилди.

Биринчи бап **"Боз үйдүн тарыхнаамасы жана изилдениши"** деп аталып, эки бөлүмдөн турат.

Биринчи параграф "Салттуу кыргыз турак жайын тарыхый изилдөө: совет дооруна чейинки көйгөйлөр" деп аталган. Бул параграфта салттуу кыргыз турак жайынын, совет мезгилине чейинки көйгөйлөрү боюнча тарыхый изилдөө жүргүзүлгөн.

Байыркы Азия элдеринин көчмө турак жайлары тууралуу маалымат античтак булактардан табууга болот. Геродоттун, Страбондун жана Гиппократтын эмгектеринде байыркы скифтердин жана аргиппейлердин кийиз менен капталган чатыр сымал же алачык сымал турак-жайлары бар арабалары жөнүндө сөз болот. Бул кеч коло доорунда (б. з. ч. II мин жылдыктын аягы- I мин жылдыктын башында) Евразиянын аймагында бизге Сибирь элдеринин чумуна же скифтердин кээ бир урууларынын алачык сымал арабалардагы көчмө турак жайларына окшош жөнөкөй түзүлүштөгү көчмө турак жайлар болгонун көрсөтүп турат.

Кийиз үйдөн турган арабалардын сүрөттөлүшү саякатчы Плано Карпиниде кездешет. Ал монгол уруулары колдонгон боз үйдү сүрөттөп, боз үйлөр сыртынан купол сымал чатырларга окшошуп, боз үйлөр ичке таяктардын жардамы менен туруктуу абалга келишерин белгилейт. Монгол

боз үйлөрүндө да тегерек формада болгон терезелер болгон. Саякатчы В. Рубрук кийиз үйдөн турган арабалардын ар тараптуулугун жана эффективдүүлүгүн көрсөткөн.

Кыргыздардын материалдык маданияты саякатчылардын жол жазууларында жазылган, алардын ичинен бухара окумуштуусу Ф. Рузбихандын, ошондой эле И. Фальк, Х. Барданес, Г. Георги, П.С. Паллас, П. И. Рычков сыяктуу академиялык экспедициялардын катышуучуларын бөлүп көрсөтүүгө болот.

XVIII - XIX кк. таандык алгачкы эмгектердин катарында И. Унковскийдин, Ф. Ефремовдун, И.Г. Андреевдин жана башка саякатчылардын жана изилдөөчүлөрдүн жазууларын белгилей кетүү керек.

XIX кылымдын башталышы жалпысынан аймактын калкынын турмуш-тиричилик маданияты боюнча фактологиялык материалдарды андан ары топтоо жана системалаштыруу процесстери менен белгиленген. М.Поспеловдун, Т.С.Бурнашевдин жана Р. Данибеговдун эмгектеринде турак-жайдын сүрөттөлүшү анча чоң эмес, бирок кыргыздардын боз үйдө жашагандыгы жөнүндө баалуу этнографиялык маалыматтарды камтыйт.

Бул эмгектер обзордук жана сүрөттөмө мүнөзгө ээ жана терең этнографиялык изилдөөлөр эмес.

20-жылдардын башында кыргыздардын турмуш-тиричилигин кыскача сүрөттөөдө Ф. Назаров, К. Риттер, е. ф. Тимковский, А. и. Левшин, Е.П. Воронин жана Т. Ф. Нифантьев, Ф. К. Зибберштейн боз үйдү эскеришет.

Кыргызстандын аймагын этнографиялык изилдөөдө белгилүү бурулуш XIX к.экинчи жарымында болгон. Бул мезгилдеги орус изилдөөчүлөрү жана саякатчылары кыргыздардын материалдык маданиятын изилдөөнү максат кылышкан эмес. Алардын эмгектери толук этнографиялык изилдөөлөр эмес.

1845-жылы негизделген Орус Географиялык коому Орто Азия жана Казакстан аймактарын изилдөөгө кызыгуусун түзүлгөндөн экинчи жылында эле көрсөтө баштаган. Бул эмгектерде көчмөн кыргыз эли жөнүндө бир топ материалдар жана изилдөөлөр жарыяланган. П. А. Чихачев, А.Н. Савич, Ч. Ч. Валиханов, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, П.П. Семенов, А.Ф. Голубев, М. И. Венюков, Т. Э. Гордон, В.В. Радлов жана Н. А. Северцовдун эмгектеринде салттуу кыргыз боз үйүнүн сүрөттөлүшү бар.

Орус географиялык коомунун 1851-жылдагы кабарында «Сведения о Дикокаменных Киргизах, доставленный от Генерал-Губернатора Западной-Сибири» кыргыздардын салттуу кесибин жана турмушун, кол өнөрчүлүгүн талдоого алган.

Кыргызстанга XIX-кылымдын экинчи жарымы – XX-кылымдын башындагы сүрөтчүлөрдөн П.М.Кошаров, Л.В. Верещагин жана Н.Н.Каразин, алар көркөм-этнографиялык чыгармаларды жана турмуштан көптөгөн сонун эскиздерди калтырышты.

Салттуу турак жай туураалуу маалыматтар А.П.Федченконун, Г.С.Загряжскийдин, И.В. Мушкетовдун, Н.В.Сорокиндин, Л.Ф.Костенконун эмгектеринде бар.

Кыргыздардын боз үйү жана чарбалык иштери тууралуу маалыматтарды А.М. Волконский жана Н.Л. Зеланддын эмгектери камтыйт.

XIX-кылымдын аягында Кыргызстандын калкынын турмушуна жана күнүмдүк турмушуна байкоо жүргүзүүдө жаратылышты изилдөөдөгү сиңирген эмгеги талашсыз деп Н.М.Пржевальский, В.И.Роборовский, П.К.Козлов, М.В.Певцов жана К.И.Богдановичтердин эмгектерин атоого болот.

Боз үй боюнча жана кыргыздардын этнографиясы тууралуу жалпы маалыматтарды камтыган эмгектерге В.Наливкиндин, Л.Корниловдун жана лейтенант В.Е. Кириллова, В.Н.Зайцевдин, В.Ф. Новицкийин, Г. Е. Грум-Гржимайлонун, Б. Л. Тагеевдин (Рустамбек), А. Н. Красновдун, В. И. Кушелевскийдин, А. Е. Фелкерзамдын жана Н. Н. Пантусовдун эмгектерин кирет.

Ошентип, XX-кылымдын башына карата орус окумуштууларынын жана саякатчыларынын эмгектери аркылуу Борбордук жана Орто Азия аймактары кийинки изилдөөлөр үчүн ачылган.

Кыргыздарга тиешелүү баалуу этнографиялык материалдар XX-кылымдын башындагы окумуштуулардын эмгектеринде камтылган.Аларга С.Гедин, А.П.Чайковский, А.Г.Серебренников, О.А.Шкапский, Ф.В.Поярков, Ю.Д. Головина, М.Воскобойников, Е.Марков, В.Липский, Г.Гинс В.И. Масальский жана башка кирет.

«Азиатская Россия» эмгегинин биринчи томунда кыргыздар менен казактардын турак-жайы болгон кийиз боз үй сүрөттөлгөн. Экинчи томунда жыгач, ошондой эле турмуш-тиричиликте кеңири колдонулган камыш, дубал, чатыр ж.б. баяндалат.

Ошентип, орус окумуштууларынын илимий ишмердиги кыргыз жерин илимий изилдөөгө негиз болуп кызмат кылган.

Көчмөндөрдүн турак жайынын тарыхын биринчи изилдөөнү XIX-кылымдын аягында Н.Н.Харузин жүргүзгөн. Ал XVII-XIX-кылымдарда азыркы Россиянын аймагында жашаган түрк-монгол элдеринин көчмөн урууларынын турак жай курулуштарынын долбоорлорун салыштырган.

XIX-кылымдын экинчи жарымы - XX-кылымдын башындагы батыш саякатчылары Э.Сайкстын, Э.Хантингтондун жана Ф.Янгхазбенддин эмгектеринде боз үй жөнүндө маалыматтар кездешет. Бул окумуштуулардын эмгектери Ч.Ж.Турдалиеванын монографиясында кеңири талдоого алынган.

Ошентип, революцияга чейинки тарыхнаамада Кыргызстандын этнографиясын байыркы мезгилден тартып Россияга киргенге чейинки изилдөө кыргыздар жөнүндөгү жекече чачыранды тарыхый маалыматтардын топтолгон, бул убакыттагы эмгектер этнографиялык жалпылоочу мүнөзгө ээ.

Алар кыргыздардын материалдык жана руханий маданиятынын өзгөчөлүктөрүн изилдеп, боз үй тууралуу алгачкы маалыматтарды беришет.

XX-кылымдын башына чейинки эмгектер сүрөттөмө мүнөзгө ээ болгон, чыгармалар көчмөндөрдүн турмушун, өлкөнүн географиялык абалын, климаттык шарттарын жана жаратылыш ресурстарын мүнөздөгөн. Ошого карабастан, жогоруда келтирилген эмгектерде камтылган материалдар биргелешип XVIII-кылымдын аягы – XX-кылымдын башындагы элдердин салттуу жашоосунун бир кыйла толук картинасын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Экинчи параграф "Советтик жана постсоветтик мезгилдеги проблемалардын тарыхнаамасы" деп аталат. Мында советтик жана постсоветтик мезгилдеги илимий иштер талдоого алынган. Советтик салт боюнча Кыргызстанды изилдөө улантылган. Кыргыздардын материалдык маданияты, үй тиричилиги тууралуу өлчөөсүз көп, кыйла жакшы документтелген жана толук маалыматтар советтик окумуштуулардын эмгектеринен орун тапкан.

1924-1930 – жылдары Кыргызстанда изилдөө жүргүзгөн алгачкы советтик этнографтардын катарында азыркы илимий талаптарга ылайык Ленинград этнографиялык музейинин кызматкери Ф. А. Фиельструп түрк элдеринин үйлөнүү үлпөт үйлөрүн салыштырмалуу сүрөттөгөн, маанилерин ачып түшүндүргөн, үйлөнүү боз үйү өргөө жөнүндө жазган, үйлөнүү боз үйүн тигүү жана боз үйгө жайгаштыруу жана башка боз үйгө байланыштуу каада-салттар изилдеген.

1920-жылдардын экинчи жарымы интенсивдүү экспедициялык-жыйноочулук ишмердүүлүк менен мүнөздөлөт. Экспедициялардын көпчүлүгү социалдык-экономикалык изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Бирок алар чогулткан, жарыялаган материалдардын этнографияга түздөн-түз байланышы бар баалуу маалыматтар. Алардын ичинен П.И. Кушнердин изилдөөлөрүн өзгөчө белгиленүүгө болот, анда ал кыргыздардын боз үйү жөнүндө маалымат берет, жыгач түзүлүшүн жана ички түзүлүшүн кеңири сүрөттөйт.

1958-жылы С.М. Абрамзон, К.И. Антипина, Г.П. Васильева, Е.И. Махова менен Д.Сулаймановдун жамааттык эмгеги жарыкка чыгып, анда Ысык-Көлдө жайгашкан Чычкан жана Дархан кыргыз айылдарынын колхозчуларынын жалпы тарыхый-этнографиялык маалыматтары берилип, анда кыргыздардын салттуу турак-жай да изилденет.

С.М. Абрамзондун Кыргызстандын тарыхый, өзгөчө этнология илимине сиңирген эмгеги талашсыз жана эбегейсиз. Республикада 1926-жылдан 50-жылдардын аягына чейин жүргүзүлгөн этнографиялык экспедициялардын дээрлик бардыгы анын жетекчилиги астында болгон. Кыргызстанды этнографиялык изилдөөнүн жаңы этабы 1953-жылы СССР илимдер академиясынын жана Кыргыз ССР илимдер академиясынын кыргыз комплекстүү археологиялык-этнографиялык экспедициясынын ишине байланыштуу ачылган. Отряддын курамында үч илимий кызматкер С.М.Абрамзон – отряддын жетекчиси Е.И.Махова жана Г.П.Васильева, эки

лаборант (З.Белекова жана К.Ишембаев), аспирант М.Айтбаев, сүрөтчү Г.А.Позин жана оператор Д.В.Бородин кирген жана Кыргызстандын түндүк тарабында эмгектенишкен. 1952-1955-жж.кыргыздардын маданиятын жана турмуш-тиричилигин изилдешкен жана жыйынтыгында монография жарык көргөн. Бул монографияда материалдык маданият, маданий турмуш жана элдик чыгармачылык чагылдырылган.

С.М. Абрамзондун фундаменталдык монографиясы кыргыз элинин тарыхы жана этнографиясы боюнча окумуштуулардын көп жылдык изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы болду. Монографияда боз үйдүн түзүлүшү, бөлүнүшү, салттуу турак жайлардын түрлөрү жана боз үйдүн генезиси каралды.

Н.Л.Корженевский 1923-жылы жайында экспедиция учурунда алайлык кыргыздардын көчүшүн тасмага тартууга жетишкени менен этнографиялык илимге баалуу салым кошкон.

1930-жылдан кийин этнографиялык иш негизинен эки багытта өнүккөн, анын туруктуу катышуучусу Е.И.Махова Ысык-Көлдүк кыргыздардын үй кол өнөрчүлүгүн жана чарбачылыгын изилдеген. Бул жерде ал боз үй жана боз үйгө байланышкан каада-салттар тууралуу кеңири сереп, мүнөздөмө берет.

Кыргыз элинин элдик көркөм өнөрүн жана өзгөчө көркөм сүрөт искусствосун изилдөө боюнча көп жылдык изилдөө иштеринин натыйжасы В.Г.Мошкованын эмгектери болуп, Кыргызстандын түштүгүндөгү кыргыз килемчилиги боюнча баалуу материалдарды чогулткан.

С.М.Дудин эмгектеринде боз үйдүн ички жасалгасына, күнүмдүк тиричиликтин атмосферасын түзүүчү буюмдарга мүнөздөмө берет, кийизден жасалган буюмдардын жасалгалары, оймо-чиймелери, боёгу, кийиз жасоонун ыкмалары жана ыкмалары, оюм-чийимдердин оюулары жана стилдери, килем жана килемдердин түрлөрү жана алардын арналышы жөнүндө жалпы маалымат берет.

XX-кылымдын эмгектеринде салттуу турак-жайдын ар кандай аспектиери тигил же бул даражада А.Роммдун, М.В.Рындиндин жана П.Шастинойн изилдөөлөрүндө чагылдырылат.

Кыргыздардын кол өнөрчүлүгү, тери иштетүү, кийиз жана токуу, боёкчулук жана темир устачылык, ошондой эле жыгач иштетүү өнөрүнүн технологиялары жана ыкмалары көрүнүктүү этнограф жана изилдөөчү А.Ф. Бурковскийдин эмгектеринде чагылдырылган.

Антипинанын изилдөөлөрүндө элдик прикладдык чыгармачылыктын ар кандай түрлөрү боюнча бай этнографиялык материал камтылган. Мында Кыргыз килемдерин бөлүп берүү технологиясына, токууга, оймо-чиймелерине, оймо-чиймелерине, улуттук кийимдердин өзгөчө буюмдарына жана кыргыздын салттуу боз үйүнүн өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат.

Элдик кол өнөрчүлүктү изилдөөдө М.Т. Айтбаев дин эмгеги баалуу, боз үйдүн жасалуу ыкмаларын айтып, боз үйдүн: жыгач алкагын, тигилишин,

кийиз жабуусун, боз үйдүн түрлөрүн жана боз үйгө байланыштуу каада-салттарды ачып берет.

С.И.Вайнштейндин эмгегинде кыргыз элинин турак жайы монгол тибиндеги кийиз боз үй экени белгиленет (кидис-эг), кийиз жасоого жүнү жетпей калган кедейлер конус түрүндөгү алачыктарда (чадыр-эг.) жашашкан деп айтат. Дагы бир эмгегинде талаа көчмөндөрүнүн турак жайларынын тарыхына кеңири изилдөө жүргүзөт.

Археолог, тарыхчы, искусство таануучу, байыркы архитектуралык эстеликтер боюнча адис А.Х. Маргулан кытай булактарына таянып, кыргыздар менен казактар жайкысын боз үйлөрдө, кышында бак-дарактардын кабыгы менен жабылган алачыкта жашашкан деп кабарлайт.

М.С.Мукановдун казак боз үйү тууралуу монографиялык эмгеги маанилүү эмгек болуп саналат. Ал жерде автор казак боз үйүн: жыгачын, камдалышын, жасоо техникасын, кийиз жабуусун жана боз үйдүн ичин кылдат жана кеңири изилдейт.

Айрыкча, Борбордук Азия жана Казакстан элдеринин турак-жайлары Е.Е.Неразик жана А.Н.Жилинанын жыйнагында XVIII-XX кк. региондун шаарларынын жана айылдык конуштарынын тарыхы чагылдырылган.

Совет доорунда боз үйдүн тарыхый өнүгүшүнө арналган көптөгөн изилдөөлөр болгон. Бул төмөнкү авторлордун П.П. Шульц, А.М. Хазанов, Н.В. Кюнер, И.Я. Бичурин, Л. Евтюхова, А.К. Абетов, Б.Н.Граков, Л.Г.Нечаева, М.П.Грязнов, С.И. Вайнштейн, М.А. Девлет, В.Н. Басилов, Ю.Шевеленко, В.Г.Крюков, Б.Я. Владимирцов, А.А.Попов, Н.М.Щепетильниковдун чыгармалары.

2000-жылы Орто Азия жана Казакстан элдеринин көчмөн турак-жайына арналган жамааттык эмгек чыккан, анда боз үй салыштырмалуу деталдуу түрдө каралат.

Б.Х. Кармышеванын эмгегинде Каратегин кыргыздарынын боз үйлөрүнө тарыхый-этнографиялык мүнөздөмө берилген.

Кыргыз этнографы Б.Алымбаева «Кыргыз элинин боз үйү» аттуу эмгегинде кыргыз элинин көчмө турак-жайы болгон боз үйдү мүнөздөп, булактарга жана талаа материалдарына таянып, кыргыз боз үйүнүн байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейинки эволюциясын берген. Дагы бир эмгегинде көчмөндөрдүн турак жайларынын (боз үйлөрдүн) түрлөрүн, алардын өзгөчөлүктөрүн карайт.

Этнограф А.Көчкүнов өзүнүн монографиялык эмгегинде боз үйдү жана боз үйгө байланыштуу салттарды изилдесе, дагы бир эмгегинде боз үйдүн мисалында салттуу сөөк коюу жөрөлгөлөрүн кеңири баяндаган.

Белгилүү этнограф А.А. Акматалиев менен М. Чокотегиндин боз үй боюнча популярдуу эмгеги бар. Искусство таануучу Ш.К. Монолдоров менен Г. И. Токтосунованын улуттук оюулар жана түстөрдү тандоо иштери да каралды.

А.Ю.Малчиктин, Ч.Бексултанованын, Ч.Т.Сатыбалдиеванын, Н.И.Султаналиеванын, О.Э.Капалбаевдин жана башкалардын эмгектеринде кыргыздардын колдонмо чыгармачылыгынын эволюциясы изилденген.

А.З. Жапаровдун, А.К. Белек, А.Б. Асангулованын макаласы бар, анда авторлор кыргыздын улуттук кийиз буюмдарын жана анын заманбап трансформацияларын карап чыгышат.

Кийинки макала О.Г. Ултургашева и Ю. К. Тиникованын авторлору боз үйдү Азиядагы көчмөн элдердин салттуу ырым-жырымдарын сактоочу катары ачып берген (хакас боз үйүнүн мисалында).

Ж.Тентиев менен Ч.Ж.Намазбекованын чакан макалаларында көчмөн цивилизациясынын архитектурасындагы симметриялар жана салттар жазылган.

Ошентип, илимий адабияттарды кароону жыйынтыктап жатып, Кыргызстандын этнология илиминде кеңири изилдөөлөр болгонуна карабастан, бул тема боюнча атайын жалпылоочу эмгектер алиге чейин жок экендигин белгилейбиз.

Экинчи бөлүм “Булактар жана изилдөө методологиясы” эки параграфты камтыйт, анын биринчисинде диссертациянын баштапкы булактары каралат, ал өзүнө Ош, Баткен, Талас облустарынан жана Кыргыз Республикасынын башка аймактарынан чогултулган талаа этнографиялык материалдар камтыган. Бирок стационардык этнологиялык изилдөөнүн орду болуп төмөнкүлөр тандалган: Ысык-Көл облусунун Тоң районунун Кызыл-Туу айылы, Нарын облусунун Кочкор районунун Кара-Суу айылы жана Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Кара-Тейит айылы.

Каралып жаткан маселенин стационардык изилдөө жери болгон бул изилденген үч конушта жалпысынан салттуу коомдогу бардык кыргыздарга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү берет десек болот.

Архивдик материалдар биздин изилдөөбүздүн маанилүү булактарынын бири болуп саналат, алар Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин (КР КМК) (Бишкек), Казакстан Республикасынын Улуттук архивинин (Алматы), Архивдин фонддорун изилдөөдө алынган. Казакстан Республикасынын Илимдер академиясынын (Алматы), Казакстан Республикасынын Улуттук китепканасынын архиви (Алматы), Казакстан Республикасынын Борбордук мамлекеттик музейинин архиви (Алматы). Булактардын бул тобуна КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусунун материалдары кирет.

Кыргызстандын музейлериндеги экспонаттардагы материалдарды маанилүү булактарга кошобуз. Кошумча маалыматты Кыргыз Республикасынын улуттук музейинин (Бишкек ш.), Курманжан Датка атындагы көчмөндөр цивилизациясы борборунун (Ысык-Көл облусунун Ысык-Көл району, Бозор Бозок айылы), КУУнун музей-изилдөө борборунун этнографиялык коллекцияларын изилдөөдө алууга мүмкүн болду. Ж.

Баласагын атындагы КУУнун, ошондой эле Кыргызстандагы айылдык, райондук жана облустук музейлерден алынды.

Булактардын тобуна боз үйгө байланыштуу маселелер такай көтөрүлүп турган мезгилдүү басылмалар жана сериялык тематикалык басылмалар кирет. XIX-кылымдын мезгилдүү басылмаларында тиричиликти камсыздоо маданиятынын элементтери кеңири сүрөттөлгөн. - шаардык журналдарда жана жергиликтүү мезгилдүү басылмалардагы макалаларда. Төмөнкү басылмалардын ичинен: «МРГОнун жарчысы», «МРГОнун Түркстан бөлүмүнүн кабарлары», «Ички иштер министрлигинин журналы», «ИРГОнун жазуулары», «Түркстан гезити», «Советтик этнография», «Этнографиялык обзор», «ИРГОнун этнографиялык жыйнагы», «Этнографиялык бөлүмдүн материалдары», «Императордук Орус географиялык коомунун жазуулары» ж.б. кыргыздардын.

«Кыргыз Туусу», «Сөз Кыргызстан», «Вечерний Бишкек» жана башка гезит-журналдар да маанилүү булак болуп, алардан азыркы изилдөөчүлөрдүн боз үйдөгү материалдарын табабыз.

Изилдөө объектиси: кыргыздын салттуу турак жайы – боз үй.

Изилдөөнүн предмети болуп жыгачтан жасалган материалдарды тандоо, жасоо технологиясы, жыгач каркас, боз үйдүн жана кийиз жабуунун орнотулушу, ички жасалгасы, функционалдык уюштурулушу жана кыргыз элинин кыргыздын боз үйү менен байланышкан ырым-жырымдары, үрп-адаттары.

Изилдөө методологиясы жана методдору. Изилдөөнүн методологиялык базасы объективдүүлүк, историзм жана илимий талдоо принциптерин колдонуу, салыштырмалуу тарыхый методду колдонуу, комплекстүү мамиле жана системалык анализ түздү. Изилдөөнүн жүрүшүндө жалпы илимий (аналогия, талдоо, сүрөттөө, синтез, индукция жана дедукция), жалпы тарыхый (тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырма, тарыхый-типологиялык жана тарыхый-системалык ыкмалар), этнографиялык методдор (түздөн-түз байкоо жүргүзүү ыкмасы менен) колдонулган. Сурамжылоонун бир түрү ыкмасы болду-маек (терең жана структуралык)).

Үчүнчү бөлүм “Кыргыз элинин салттуу көчмө турак жайынын түзүлүшү” деп аталып беш параграфты камтыйт.

Алардын биринчиси «Салттуу турак-жайды жасоонун материалдары жана технологиялары» боз үйдүн жыгач алкагын жасоо үчүн жыгач материалды колдонуунун негизги талаптарына арналган, ал кереге, уук, тундук жана эшиктен турат Жыгач тандоо, даярдоо жана боз үй жасоонун негиздери сыяктуу маанилүү жагдайлар каралган. Негизги материалдар тал, тал, кайың болгон. Дал ушул дарактар күчтүү жана жеңил болгон. Усталар боз үйдүн жыгач тетиктерин жөнөкөй шаймандарды колдонуп колго жасашкан.

Экинчи параграф «Боз үйдүн жыгачы» боз үйдүн жыгач каркасын жасоонун салттуу технологиясын талдоого арналган.

Боз үйдүн жыгач негиздери төмөнкү негизги элементтен турат: кереге, уук, түндүк, эшик).

Үчүнчү параграфында “Боз үйдү тигүү” эрежелери талкууланат. Боз үйлөрдү, же айылдарды тигүүнүн салттуу ыкмалары көп жылдар бою дээрлик өзгөрүүсүз жана актуалдуу бойдон калууда. Бул жерде боз үйдү жайгаштыруу үчүн жерди тандоо, боз үйдүн эшигинин багыты жана боз үйдүн тигүүнүн эске алынышы керек.

Төртүнчү параграфта “Боз үйдүн кийиз жабуусу” боз үйдүн кийиз жабуу эрежелерине арналган. Кыргыздардын салттык турак жайынын жыгач каркастарын бириктирип бекиткич боолор менен байлангандан кийин формасы, колдонулушуна карай жана аталышы боюнча ар кандай кийиз жабуулар менен жабыла баштайт: “туурдук” же “тутуу” боз үйдүн керегесин жабуу үчүн колдонулат, “үзүк” уукту жабат, ал эми «тундук жабуу» деп аталган үчүнчү жабуу түндүк жабуу үчүн колдонулат.

Бешинчи параграф “Кыргыздардын көчмө турак жайларынын салттуу түрлөрү” деп аталып, булл жерде кыргыздардын салттуу турак жайларынын түрлөрү жана алардын өзгөчөлүктөрү талкууланат. XIX-кылымдын аягы – XX-кылымдын башындагы кыргыздардын турмушунда көчмө турак жайдын төмөнкүдөй түрлөрү болгон: боз үй, жолум, үй, өргөө, сайма алачык, алачык, чатыр. Турак-жайлар жыгач түзүлүшү боюнча гана эмес, жасалгалоо жагынан да айырмаланган. Турак жайдын түрлөрүнүн ар түрдүүлүгү биринчи кезекте жаратылыш шарттарынын, чарбачылыгынын жана жашоо чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрү менен аныкталат.

Төртүнчү бөлүм “Турак жайдын салттуу интерьери: функционалдык түзүлүшү, этномаданий өзгөчөлүгү жана боз үйдүн жасалгасынын өзгөчөлүктөрү” деп аталып эки параграфты камтыйт.

Биринчи параграф “Боз үйдүн ички жасалгасы” деген биринчи параграфта кылымдар бою топтолгон тажрыйба, жашоого болгон көз караштын эволюциясы, кыргыз элинин күнүмдүк турмушун коштогон функционалдуулук, ошондой эле практикалык жана ыңгайлуулук чагылдырылган. Кыргыз боз үйүнүн ичи белгилүү пландалышы менен мүнөздөлөт, бардык үй буюмдары белгиленген тартипте жайгаштырылган. Боз үйдүн ички жасалгасын талдоодо предметтердин көп кызматын, алардын мейкиндик менен байланышын жана боз үйдүн түзүлүшүн эске алуу зарыл. Ички жасалгасы кийизден жасалган буюмдардан турат бул ала-кийиз, шырдак, жабыкбаш ж. б. кирет.

Ички жасалгасына кийизден жасалган оюм-чийим баштыктардан турат, (аяк-кап, кесе кап, чайнек кап) алар ар кандай формада жасалат: төрт бурчтуу, тик бурчтуу, тегерек, сүйрү; аларды үч бурчтуу капкалдырыктуу конверт түрүндө (төрт бурчтуу формадагы сумкага) жана жарым тегерек (тегерек же сүйрү формадагы сумкага) капкалдырыктуу кылып жасашкан. Бул буюмдар боз үйдө өз ордун ээлеген. Алар өз функцияларын аткарып, боз үйдү дагы кооздошот.

Интерьерде чабадандар (кийиз чемодан), жер жастыктар (кийиз жаздыктар) маанилүү орунду ээлейт.

Кыргыздардын үй өндүрүштөрүнүн ичинен токуу олуттуу орунду ээлеп келген. Сырткы кийим жана тиричилик буюмдары үчүн ар кандай жүн кездемелерди — таарды бөлүп чыгарышкан. Бир түстүү же чаар кездемелер негизинен эркектердин сырт кийимдеринде колдонулган. Кең кездемеден соода баштыктары (кап), ээр баштыктары (куржун), жерге төшөлгөн килемдер колдонулган. Жука чаар же шашки кездеме да атайын дасторкон (дасторкон) үчүн жасалган.

Токулган ленталар жалаң эле бириктирүүчү жана бекемдөөчү звено катары кызмат кылбастан, боз үйдүн көркүнө көрк кошуп турган. Кыргыз боз үйүнүн кооздук эффектисин түркүн түстүү кең тилкелер (алар эң кенен оюм-чийим кездемеден жасалган – 70 смге чейин) «кереге тануу» берет. Токууда «терме», «каджары», «беш кеште» сыяктуу түрдүү ыкмалар колдонулган.

Килем токуу өнөрү талашсыз мааниге ээ. Кыргызстандын түштүгүндө эң кеңири өнүккөн. Килем («жун килем») көчмөн жашоо шартында да өзгөчө популярдуулукка ээ болгон. Ал боз үйдү кооздоо үчүн колдонулуп, көбүнчө токулган же жүн килемдер менен жабылган «төр» деген ардактуу жерге төшөлгөн.

Кыргыздын салттуу боз үйүндө чий чоң роль ойнойт. Чий оюусуз чий (ак чий) жана оюм-чийме салынган чий (оймо-чийме салынган чий) болуп бөлүнөт.

Керегенин жапкан чийлерболгон, андан тышкары чыгдан (ашкан чий) — боз үйдүн белгилүү тиричилик буюмдары, тамак-аш азыктары сакталган бөлүгүн бөлүп тосуп турган. Оймо-чиймесиз чийлерди кийиз жасаганда колдонушкан, шырдактардын астына да төшөлгөн. Айрым учурларда, таруу килемдин бетине эленген. Адам өлгөндө чий менен тосуп коюшкан. Оймо-чиймеси бар чий боз үйдүн (эшиктин) эшигинин ички жагына кийизге тигилген.

Жыгачтан жасалган буюмдар. XIX к. жыгач буюмдары кыргыз элинин чарбалык кунумдук турмушунда да өтө чоң орунду ээлеген. Алар жыгачтан үй өндүрүшүндө колдонулуучу буюмдарды: токуу станокторунун тетиктерин, ийиктерди, курчутуучу машиналарды ж.б. жасашкан.

Жыгачтан үй эмеректеринин кээ бир буюмдарын да жасашкан: "жук" (секичек), жылма эшиктери бар жапыз шкафтар (жаван), сандыктар (сандык), балдардын бешиктери (бешик). Усталар жыгач идиш-аяктарды: чөйчөктөрдү, идиштерди, чоң табактарды, чөмүчтөрдү, кашыктарды, капкагы бар идиштерди, чакаларды, ступаларды, шамчырактын (лампа, паяльник), чуңкурду (көлөкө), электи (элек) жасашкан.

Материал катары Кыргызстанда табигый түрдө өскөн арча, тал (тал), кайың (кайың), терек (терек), өрүк (орук) жана жангак (жанак) дарактары колдонулган.

Алар идиштерди өтө чектелген сандагы примитивдүү аспаптар менен жасашкан: адзе жана «кыргыз» бычагы (кыска сабы бар).

Үй жана жапайы жаныбарлардан (жылкы, уй, төө, топоз, кой, эчки, тоо эчки, түлкү, суур, суусар, элик) чийки заттар кеңири колдонулган. Терилер ички керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн колдонулган же сатыкка коюлган.

Кыргыздар койдун терисинен эркектердин тондорун, баш кийимдерин, улгайган аялдардын кайыштарын, салкын этектерин жасашкан. Кийим-кече жана козу терилери үчүн колдонулат (корпо). Бай кыргыздар кымбат баалуу жүн колдонушкан. Калпак суур менен суунун терисинен жасалган. Бул жаныбарлардын жүнүнөн тигилген кийимдер гана эмес, дубал килемдери саймалуу чегерүү үчүн да колдонулган.

Эчкинин терисинен тамак-аш баштыктары, темир устанын көөрүгү жасалган. Музоолордун, козулардын жана улактын терилери чай, жип жана гигиеналык буюмдарды сактоого керектүү баштыктарга («кой тон») саймаланган. Ошондой эле торпок менен тайдын терисинен жыгачтан идиш-аяк, камыр кесүүчү дасторкон («супара») жасалчу.

Терилер төшөнчү төшөк катары кеңири колдонулган. Бул үчүн алар же бир бүтүн тери колдонушкан, же жүн килемдерди жасашкан: ар кандай түстөгү терилерди тигип, төрт бурчтуктун, үч бурчтуктун оюмун түшүрүп, өзгөчө чек араны бөлүп көрсөтүшкөн. Тери килемдер түндүк кыргыздардай колдолон, постек деп аталат.

Алар баштыктын түрүн – “чанач” жана “саба” жасашкан. Кокор, челек, конок жана башка буюмдар да териден жасалган.

Экинчи параграф “Ички мейкиндикти функционалдык уюштуруу жана кыргыздардын боз үйгө байланышкан каада-салттары жана үрп-адаттары” деп аталып, мында ички мейкиндикти уюштуруу, аны функционалдык зоналарга бөлүү каралат, ал турак жайдын пландалышы жана арналышы менен аныкталат. Үйдүн ички мейкиндигин зоналарга бөлүү, адатта, ар кандай объектилердин жана ички элементтердин жайгашкан жерин аныктоо аркылуу белгилүү бир орнотууну колдонуу менен ишке ашырылат. Боз үйдүн тегерек формасы, ички бөлүктөргө бөлүнбөгөндүгү, мейкиндиктин чектелүүлүгү үй буюмдарынын кереге дубалын бойлоп, баш жагына, ууктун купол мамыларына жайгаштыруусуна алып келген. Ачык бөлүнүүлөрдүн жоктугуна карабастан, интерьердин ар бир бөлүгү өзүнүн максатына жана салттуу функциясына ээ. Боз үйдүн ички мейкиндигинин функционалдык уюштурулушун түшүнүү үчүн борбордук бөлүктөн - коломто-очоктон баштап, эшик жана босогого чейин ар бири өзүнүн кайталангыс мааниге ээ болгон көптөгөн элементтерди эске алуу зарыл.

Кире бериштин оң тарабында боз үйдүн «төр позициясынан (жактан, абалынан) караганда» абалынан сол жарымы «аял бөлүгү» («эпчи жак») болуп эсептелет. Эшикке жакын ашкандын пайдалуу бурчу бар, тамак-аш азыктарын сактоо үчүн кызмат кылган чий экраны менен бөлүнгөн, тамак-аш жана идиш-аяк коюлган.

Кире бериштин сол тарабында боз үйдүн оң жарымында «төр позициясынан караганда» абалынан эшикке жакыныраак жерде «эр жак» («эр жак») жайгашкан. Ат жабдыктарын жайгаштырууга арналган. Бул жерден ээр, курал-жарак, ат жабдыктар жана башка мал чарбачылыгына тиешелүү буюмдарды көрүүгө болот.

Чоң-Алай өрөөнүндө кээ бир урууларда оң жана сол капталдары тескери, боз үйдүн оң жарымы төр позициясынан (жактан, абалынан) караганда аял тарабы «эпчи жак», торанын сол тарабы «эр жак» болуп саналат. Кыргыз боз үйүнүн ишинде анын ички түзүлүшүнүн бөлүнүшү дагы эле байкалат. Адатта, жашоо мейкиндигинин ички схемасын аныктоодо, изилдөөчүлөр үйгө кире бериш жерди баштапкы чекит катары кабыл алышат. Мында боз үйгө кирген адамдын оң колундагы бөлүгү оң (эпчи жак), сол жагы (эр жак) деп эсептелет. Түрк салтында боз үйдүн ички бөлүнүшү төрдө отурган адамдан (боз үйдүн эшигинин карама-каршы жагында жайгашкан) чыгышты караган адамдан ишке ашырылган. Бул конуу менен эр жак оң жагында (кире бериштин сол тарабында), эпчи жак сол колунда (кире бериштин оң тарабында) боз үйдүн бөлүктөрүнүн салттуу аталышына туура келет.

Төр – кире бериштин маңдайындагы жер, боз үйдүн ыйык бөлүгү, сыйлуу коноктор үчүн жай. Салт боюнча торго мылтык, кооздук камчы, комуз, жук (жасалгаланган стенддеги төшөнчүлөр) жана башка баалуу буюмдар коюлган.

Боз үйдүн төр деп аталган жери этникалык ишенимдер боюнча эң жогорку этномаданий баалуулукка ээ. Турак-жай боз үйлөрүнүн бул жери үйүлгөн сандыктар жана башка үй-бүлө буюмдары үчүн «идиштер», ошондой эле үйүлгөн төшөнчүлөр (жүк) менен белгиленет. Бактылуулукту жана жыргалчылыкты камсыз кылуу үчүн төшөнчү белгилүү бир жол менен бүктөлүшү керек. Мындан тышкары, жүк менен байланышкан кээ бир тыюулар бар, аларды аткарбоо үйдөн бакыт жана жыргалчылыкты кууп чыгат; Демек, сиз жүккө чыга албайсыз же басып кете албайсыз, жаздыктын үстүнөн баса албайсыз ж.б.

Төр менен эр жактын ортосундагы боз үйдүн оң жарымы (төр абалынан караганда) көбүнчө үй-бүлөнүн бойго жеткен балдарына же бойго жеткен кыздарга бөлүнөт. Демек, кыргыздын бойго жеткен кызга карата эпитети – он жакта олтурган кыз, конок (оң жакта отурган кыз, конок) ушул жактан чыккан. Ошондой эле боз үйдүн оң жарымы жалпысынан семантикалык жактан конок бөлүгү болгон.

Төр менен эпчи жактын ортосундагы сыйлуу жердин (төрдөн сол жак, сол жак төрдүн позициясынан) боз үйдүн кожоюндарынын жаткан жери орун алган, ал үй-бүлөлүк жак болуп саналат.

Боз үйдүн ортосунда жайгашкан «коломто» деп аталган очок бул турак жайдын өзөгү болуп саналат жана кыргыз элинин күнүмдүк турмушунда көптөгөн маанилүү ролду ойнойт. Биринчиден, ал тамак даярдоо үчүн жер

катары кызмат кылат. Коломтонун оту суук айларда тамак бышырып, жылытуу үчүн колдонулат, үй-бүлөсү анын тегерегине чогулуп, тамактанышат. Ал ыйык деп эсептелинип, үйдүн коргоочусу катары урматталат. Бул жерде боз үйгө байланыштуу ырым-жырым, үрп-адаттар да каралган.

КОРУТУНДУда көрсөтүлгөн материал белгилүү бир жалпылоолорду жана тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет деп белгиленет.

Боз үй XX-кылымдын башына чейин кыргыз элинин негизги жана негизги жашаган жери катары кызмат кылган көчмө турак жайлардын бир түрү. Боз үйдү колдонуу зарылчылыгы кыргыздарга көнүмүш болуп калган көчмөн дыйканчылык ыкмасына байланыштуу. Боз үйдүн жыгач алкагын жасоодо колдонулган салттуу материал тал (тал): анын бекемдиги жана ийкемдүүлүгү бар. Жыгач алкактын үстү жакшы кийилген койдун жүнүнөн токулган кийиз менен жабылган. Кийиз үйгө суук, шамал, жамгыр, чаң, күндүн кирүүсүн алдын алды.

Диссертациялык изилдөө бизге төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди:

Азыркы учурда Кыргызстандын этнология илиминин тарыхында кеңири жана атайын изилдөөлөр болгонуна карабастан кыргыздардын салттуу турак жайы боюнча жалпылоочу эмгектер жок. Жалпы кабыл алынган грация боюнча маселенин тарыхнаамасында үч хронологиялык мезгил бөлүнөт: революцияга чейинки, советтик, постсоветтик.

Издөнүүчү кыргыздардын салттуу турак жайын изилдөөдө талаа материалдары, КР БМАнын архивдик материалдары, тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондунун документтери ишенимдүү булактар болуп чыкты. Ч.Айтматов атындагы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын тарыхый-чөлкөм таануу музейлеринин фонддору да изилденүүчү маселе боюнча жаңы маалыматтын көлөмүн кеңейтүүгө, мезгилдүү басма сөздө жарыяланган материалдарга өбөлгө түздү. Боз үйдү изилдөөдө методология жана изилдөө методу объективдүүлүк, историзм жана илимий анализ, комплекстүү мамиле жана системалык анализ принциптерин колдонуу болгон. Изилдөөнүн жүрүшүндө жалпы илимий, тарыхый жана этнографиялык методдор да колдонулган.

Кыргыздардын салттуу турак жайы (боз үй, кыргыз айылы) жыйма-жыйма жыгач каркастан, кийиз жабуулардан жана турак жайдын бардык бөлүктөрүн бириктирип турган ленталардан жана аркандардан турат. Жыгач устунду төрт элемент түзөт: кереге - план боюнча тик тегерек боз үйдүн дубалын түзүүчү жылдырма звено; уук, - куполдуу жер; т кернд обод, таажы купол; эшикбек — эшик. Боз үйдүн жыгач устунун даярдоо бир катар операциялардан турган өтө татаал процессти камсыз кылат. Анын өндүрүшү илгертен бери атайын усталар жасаган кол өнөрчүлүк катары өнүккөн.

Чакан турак жайлардан чоң көчмөн храмдарга жана сарайларга чейин-максаты жана сыйымдуулугу боюнча ар кандай курама боз үйлөрдүн

көптөгөн түрлөрү болгон. Боз үйдүн сырткы көрүнүшү жана түзүлүшү географиялык шарттарга, өзгөчө жаан-чачынга жараша өзгөргөн. Турак жайдын формасы тоголок же конус формасында болушу мүмкүн. Турак жай типтеринин ар түрдүүлүгү табигый шарттарга, экономикалык жана маданий өзгөчөлүктөргө жана ар кайсы аймактардын тарыхый жана этнографиялык контексттерине көз каранды болгон. Боз үйлөрдүн эки негизги түрү болгон – Монгол жана түрк. Айырмачылыктар чатырдын структурасында жана Куполдун темиринде жана башкаларда болгон. Кыргыздардагы турак жайлардын түрлөрү узак аралыкка көчүп баруу зарылдыгы (муктаждыгы), чарбалык иштин сезондук мүнөздөмөсү, социалдык мамилелер, Экономика жана маданий салттар менен аныкталган. Турак жайдын жана анын курамдык бөлүктөрүнүн функционалдык максаты коомдун социалдык түзүлүшүнө түздөн-түз байланыштуу. Калктын ар кандай социалдык катмарлары архитектурага жана жашоого таасирин тийгизип, турак жай шаймандарынын көптөгөн варианттарын түзүшкөн. Кыргыздардын турмушунда акыр-ону – башында енисей ад. көчмө турак-жайлардын төмөнкүдөй түрлөрү болгон: боз үй, жолум, оодой, оздорг съезд, сайма алачык, алачык, чатыр. Турак жай курулушу менен гана эмес, жасалгасы менен да айырмаланган.

Ички иштер көркөм бүтүндүгү кооздук жана прикладдык көркөм өнөр жана ички архитектура объектилерин айкалыштыруу оптималдуу натыйжасы абдан маанилүү максаты болуп саналат. Боз үйдүн ички мейкиндигинде ички жасалгалоонун бүтүндүгүнө жетишүү кыргыздардын күнүмдүк турмушун, практикалуулугун жана ыңгайлуулугун коштогон функционалдуулуктун синтезинин негизинде пайда болгон татаал система катары көрүнөт. Боз үйдүн ичи турак жайдын ички мейкиндигин чагылдырат, Көчмөн элдердин табитин жана жашоо образын чагылдырат. ички жасалгалары жана жеке каалоолору Бириккен буюмдарда жана элементтерде камтылган. Боз үйдүн өзгөчөлүктөрү элдин дүйнө таанымын, климаттык шарттарга ылайыктуулугун жана алардын чарбалык иш-аракеттеринин багыттарын түшүнүүгө, ошондой эле алардын үрп-адаттарына жана ырым-жырымдарына сүңгүп кирүүгө мүмкүндүк берет. Кыргыз боз үйүнүн ичи катуу пландалышы менен мүнөздөлөт, бардык үй буюмдары белгиленген тартипте жайгаштырылган. Интерьерди кийиз буюмдар, токуу буюмдары, түк токуу буюмдары, Килем буюмдары, жыгачтан жана булгаарыдан жасалган буюмдар түзөт.

Турак жайдын ички мейкиндигин уюштуруу аны функционалдык аймактарга бөлүү зарылдыгын билдирет, ал турак жайдын макети жана максаты менен аныкталат. Турак жайдын ички мейкиндигин райондоштуруу, адатта, ар кандай ички буюмдарды жана элементтерди жайгаштыруу аркылуу белгилүү бир орнотуу аркылуу жүргүзүлөт. Боз үйдүн тегерек формасы, секцияларга ички бөлүнүшүнүн жоктугу, аянтынын чектелүүлүгү турмуш-тиричилик буюмдарынын кереге капталынын боюна жана анын башына, ошондой эле уукенин куполдуу мамыларына жайгашуусуна алып келген.

Ачык бөлүнүүлөрдүн жоктугуна карабастан, интерьердин ар бир бөлүгү өзүнүн максаты жана салттуу функциясы бар. Кылымдар бою көчмөндөр боз үйдүн мейкиндигин зоналаштыруунун мындай схемасын иштеп чыгышкан: эч нерсе өзгөргөн эмес жана очогу конструкциянын борборунда калган бойдон ушул күнгө чейин калат да, кире бериштин оң жагында калат, боз үйдүн сол жарымы (төр позициясынан) "аял бөлүгү" ("эпчи жак") болуп эсептелет. Кире бериштин сол тарабында, боз үйдүн оң жарымында (төр позициясынан) эшикке жакыныраак, "эр Жак" ("эр жак") жайгашкан. Чоң-Алай өрөөнүндө кээ бир уруулардын сол жагы, оң жагы тескерисинче, боз үйдүн оң жарымы төр позициясынан "эпчи жак" аял жагы, "эр жак" сол жагы. Кыргыз боз үйү боюнча эмгектерде азыркыга чейин анын ички түзүлүшүнүн мүчөлүгү бар. Адатта, жашоо мейкиндигинин ички схемасын аныктоодо, изилдөөчүлөр турак жайга кире беришет. Мында боз үйгө кирген адамдын оң колунун бөлүгү оң (эпчи жак), ал эми сол жагы (эр жак) деп эсептелет. Түрк салтында боз үйдүн ички мүчөлүгү т далырда (боз үйдүн эшигинин карама-каршы жагында жайгашкан) чыгышка караган адам тарабынан жүргүзүлгөн. Мындай отургузууда эр жак оң колу менен (сол жагы кире бериштен), ал эми эпчи жак сол колу менен (оң жагы кире бериштен) болот, бул боз үйдүн бөлүктөрүнүн салттуу аталышына туура келет. Төр-боз үйдүн ыйык бөлүгү кире бериштеги жер, ардактуу меймандар үчүн орун. Боз үйдүн оң жарымы (төр позициясынан) эр жака жетпей ортосунда үй-бүлөнүн бойго жеткен балдарына же бойго жеткен кыздарына берилет. Ардактуу орундун төрдөн түздөн-түз сол жагында (төр позициясынан) төр менен эпчи жактын ортосунда боз үйдүн кожоюндарынын жаткан жери орун алган, ал үй-бүлөлүк жак болуп саналат. Эшик жак, эшик кире бериш-улага-кире бериш жер.

Кыргыз маданиятынын салттуу турак жай курулушу – боз үй менен байланышкан ырым-жырымдары жана үрп-адаттары жашоонун ар кандай аспектилерин чагылдырат жана баалуу тарыхый жана маданий мурастарды билдирет. Бул ырым-жырымдар байыркы салттарды жана динамикалык өнүгүүнүн элементтерин камтыйт, бул алардын узак жашоосу жана ар кандай факторлордун таасири менен байланыштуу. Кылымдын акырынан тартып жана кылымдын кылымында кыргыздар арасында ырым-жырымдардын төмөнкү категориялары тараган: көчүүгө байланыштуу ырым-жырымдар; боз үйдү орнотуу үчүн жер тандоо менен байланышкан ырым-жырымдар; боз үйдүн өзүн орнотуу менен байланышкан ырым-жырымдар; турак жайга байланыштуу үйлөнүү үлпөтү; сөөк коюу каада-салттары жана ырым-жырымдары. Көчмө турак – жай – боз үй менен ырым-жырымдарды өткөрүүнүн негизги максаты-анын жашоочуларынын бактысын жана жыргалчылыгын камсыз кылуу.

Боз үй-көчмөндөрдүн байыркы түрү гана эмес. Ал сакталып калган жана толугу менен биздин күндөрдө болот. Жай айларында колдонулат, ЖАЗ жана жай жайлоолорундагы чабандар үчүн абдан ыңгайлуу. Боз үйлөр

ресторан, жайкы лагерь катары да пайдаланылат. Өзгөчө чоң майрамдарда: Нооруз, байыркы жаңы жыл, эстелик Маарекелер жана ырым-жырымдар учурунда шаар-айылдарды боз үйлөр кооздоп турат.

Бирок мамлекеттик символикада боз үй өзгөчө жашоого ээ болду. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик туусунун Кызыл фонунда боз үйдүн куполун символдоштурган т-сергек сүрөтү түшүрүлгөн.

Ошентип, боз үйдүн элементтери Улуттук гана эмес, жалпы мамлекеттик кенч катары эгемендүү Кыргызстандын мамлекеттик символикасына кирген.

Ошол эле учурда боз үйдүн символикасы, анын курулушунун канондору заманбап архитектуралык курулуштарда жана сувенирлерде чагылдырылат.

Практикалык сунуштар:

- Боз үй – кыргыз маданиятынын маанилүү бөлүктөрүнүн бири жана көчмөн турмуштун символу. Демек, бул изилдөө кыргыздардын салттуу турак жайлары жана анын кыргыздардын азыркы маданиятындагы ролу жөнүндөгү билимибизди кеңейтип, тереңдетип, өз алдынча илимий жана тарбиялык мааниге ээ;

- Коомду этнологдор, тарыхчылар, маданият таануучулар өздөрүнүн мындан аркы илимий иштеп чыгууларында колдоно алышат жана колдоно алышат;

- Тарых боюнча студенттер, магистранттар үчүн окуу курстарын жана лекцияларды даярдоодо, кыргыздардын этнологиясы, тарыхы жана салттуу маданияты боюнча окуу китептерин, эмгектерди жазууда материал боло алат;

- Боз үйдөгү окуяларды жалпылоо боз үйгө ээ болууга умтулган бүтүндөй калк үчүн, ошондой эле аны жасоого адистешкен усталар үчүн көчмөндөрдүн турак жайынын жалпы сүрөтүн кайра жаратуу үчүн, анын ичинде Кыргызстанда этникалык жана этномаданий процесстерди изилдөө үчүн абдан пайдалуу. Борбордук Азия;

- Боз үйдүн атласын түзүү, аны картага түшүрүү, боз үйдүн жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн, кийизди, оюмун, аталышын, терминологиясын, маалымат базасын же каталогун ж.б.у.с. көрсөтүү зарыл;

- Боз үйдү тарыхый жана маданий эстелик катары сактап калуу зарыл;

- Боз үйдүн жыгач алкагын, жасалгаларын, ырым-жырымдарды жана каада-салттарды жасоонун методологиясын иштеп чыгуу;

- Кыргыздардын көчмө турак жайларынын бардык түрлөрүн сыпаттоо методологиясын сактоо жана иштеп чыгуу боюнча чараларды көрүү;

- Кыргыздын салттуу турак жайынын паспортун түзүүнү, түзүлүшүн, жасалгасын, ошондой эле аларды жасоо ыкмаларын кеңири баяндап бериңиз.

- Боз үйдү жана ага байланышкан руханий баалуулуктарды, ыйык көз караштарды, ырым-жырымдарды, үрп-адаттарды мындан ары тереңдетип изилдөө зарыл.

**ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ
БАСЫЛМАЛАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛГАН:**

1. Основные правила по сборке кыргызской юрты// Вестник КНУ: Серия 5. Труды молодых ученых. - Вып. 1. Социальные и экономические науки. Бишкек, КНУ, 2007. С. 72-75.
2. Кыргызская юрта и особенности ее убранства// Вестник КНУ: Серия 1. Труды молодых ученых. - Вып. 8. Гуманитарные науки. История. Археология. Этнография. Бишкек, КНУ, 2009. С. 203-210.
3. Историография исследования традиционного жилища кыргызов// Вестник КНУ: Серия 5. Труды молодых ученых. - Вып. 2. Естественные и гуманитарные науки. Бишкек, КНУ, 2009. С. 264-267.
4. Виды традиционных жилищ у северных кыргызов в конце XIX –начале XX века// Материалы международной научной конференции, посвященной памяти ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой. «Этносоциальные и этнокультурные процессы в Центральной Азии: история и современность» Бишкек, 2010. С181-186
5. Обряды и обычаи кыргызов, связанные с юртой.// Вестник КНУ: Серия 5. Труды молодых ученых. - Вып. 2. Естественные и гуманитарные науки. Бишкек, КНУ, 2010. С. 151-155.
6. Интерьер кыргызского традиционного жилища// Вестник КНУ: Серия 5. Труды молодых ученых. - Вып. 4. Естественные и гуманитарные науки. Бишкек, КНУ, 2010. С.133-138.
7. Юрта в современном быту кыргызов// Материалы II Байкальского молодежного форума « Молодая семья – стратегический ресурс России» Улан – Удэ, 2011. С. 309-322
8. Материальная культура кыргызов в начале XX века// Материалы республиканской научной конференции, посвященной Восстанию 1916 года «1916 – жыл: азаттык көтөрүлүшү» Бишкек, 2012. С.112-123.
9. К вопросу изучения климатических условий в формировании традиционного жилища кыргызов (теоретический аспект)// Сборник материалов международного форума молодых ученых стран СНГ «Молодежь в науке - 2012», Часть I. проводимой Фондом Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации. Межгосударственным фондом гуманитарного сотрудничества государств – участников содружества независимых государств (МФГС) Совет молодых ученых РК, 17-18 мая 2012 г. Стр.332-337
10. Факторы, формирующие кочевое жилище// Материалы международной научной конференции «Проблемы полиэтнического общества в Центральной Азии: вызовы и возможные решения», посвященной 75-летию первой кыргызской женщины ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой. 19 мая 2012 г. Бишкек стр.196-204.
11. Эволюция и развитие кыргызской юрты// Материалы республиканской научной конференции посвященной к 80-летию со дня рождения

- известного ученого-историка, доктора наук, профессора Аттокурова С.А. 12 апреля 2012 г. г. Бишкек. КНУ им Ж. Баласагына. стр. 244-251.
- 12.Юрта-жилище кочевников// Материалы научно-практической конференции «Коомдук илимдердин өнүгүүсүндөгү проблемалар: маселе, чечүү, келечеги» Научно-педагогический журнал «Билим жана тарбия» Министерство образования и науки КР и Восточный университет имени Махмуда Кашгараи Барскани.1(13), 2012. ISSN 1694-5468. - Бишкек, 2012. - С.-65-69.
 - 13.Жилище как объект культурного наследия// Вестник КНУ: Вып. 4. Бишкек, КНУ, 2013. Стр.166-177
 - 14.Культура жилища: этнические традиции и современные приоритеты у кыргызов// Вестник КНУ: Вып. 5. Бишкек, КНУ, 2013. Стр.143-151
 - 15.Климатические условия в формировании юрты// Вестник КНУ: Вып. 5. Бишкек, КНУ, 2013. Стр.151-155
 - 16.Традиционное жилище кыргызов// Международное научно-педагогическое издание «Высшая школа Казахстана». 2 (1)/2013. - Алматы, 2013.- С.-106-116.
 - 17.Юрта - культурное наследие кочевников// Материалы международной научной конференции «Индия и Центральная Азия: проблемы и перспективы сотрудничества» Первые Евразийские регионоведческие чтения. Министерство образования и науки Республики Казахстан, Евразийский Национальный Университет им Л.Н. Гумилева, Центр военно-стратегических исследований, Центр по исследованиям в области аграрного и индустриального развития, Посольство Республики Индия в Республике Казахстан. -Астана, 2013. - С.-199-213.
 - 18.Жилищно-бытовые аспекты в трудах русских исследователей-путешественников второй половины XIX-XXвв.// Материалы международной научно-практической конференции «Центральная Азия в исследованиях XIX-XXIвв.», посвященной к 175-летию со дня рождения Н.М.Пржевальского. -Бишкек, 2014.- С.-47-51.
 - 19.Историческое развитие традиционного жилища кыргызов// Сборник материалов II международной научной конференции, посвященной 1170-летию образования Великого Кыргызского каганата в Центральной Азии «Кыргызский каганат в контексте средневековой государственности и культуры тюркских народов», - Бишкек, 2014г. - С.-311-315.
 - 20.Внутреннее убранство кыргызской юрты// Сборник материалов Второго конгресса Этнологов и Антропологов 4 апреля 2015 г."Кыргызстан жана Борбордук Азия баарлашуунун мейкиндиги. Этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү, учуру жана келечеги". Баяндамалар жана макалалар жыйнагы. - Бишкек 2015. 4-апрель. –С. - 358-365.

- 21.Этнографические аспекты изучения изготовления деревянных деталей кыргызской традиционной юрты// Сборник материалов III международной научной конференции, «Кыргыз жана Карахандар каганаттары. Куттуу билим жана мамлекет», - Бишкек, 2015г. - Тарых жана Мурас түрмөгү. –С. - 347-352.
- 22.Жилище в системе традиционного мировоззрения кыргызов// Сборник материалов III международной научной конференции, «Кыргыз жана Карахандар каганаттары. Куттуу билим жана мамлекет», - Бишкек, 2015г. - Тарых жана Мурас түрмөгү. –С. - 352-356.
- 23.Исторические условия формирования кыргызского народного жилища.// Сборник материалов международной научной конференция посвященной 110-летию со дня рождения этнолога С.М. Абрамзона “Комплексный подход в изучении природы и общества и человека”. Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева.-Бишкек, 2015. –С. - 83-93.
- 24.Юрта: структура пространственности// Материалы международной научной конференции «Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү», посвященной 80-летию первой кыргызской женщины ученого-этнографа Какен Мамбеталиевой. 2016 г. – Бишкек.-С.-89-92.
- 25.Юрта в верованиях и обычаях кыргызов// Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты. Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын (1918-2014) элесине арналган Үчүнчү эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын Жалал-Абат мамлекеттик университети. 22-24.05.2016. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы. С. 338-342.
- 26.Роль женщин в художественном решении интерьера кыргызского кочевого жилища// Материалы II-международной научно-практической конференции «Женщины Кыргызстана: реалии и перспективы», посвященной году истории и культуры, 20-летию МУ –Алатоо, 23-летию Конгресса Женщин КР. - Бишкек,2016.-С. - 194-199.
- 27.Процесс изготовления деревянного каркаса кыргызской юрты// Историко-культурное наследие народов Урало-Поволжья. 2018. № 2 (5). - С. 179–186.
- 28.История возникновения и современное состояние традиционного жилища кыргызов// Этносы и культуры Урало – Поволжья: история и современность. Материалы XII Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых г. Уфа, 26 октября 2018 г. - С. 82 -89.
- 29.Этнографические сведения о жилище кыргызов в трудах ученых-путешественников XIX- начало XX вв.// Материалы Всероссийского (с международным участием) симпозиума „Культурное наследие народов Западной Сибири: сибирские татары“, посвященного 100-летию доктора исторических наук Фюата Тач-Ахметовича Валеева и 20-летию I Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» [10-12 декабря 2018 г.]. – Тобольск, 2019г. - С. 212-220.

- 30.Функциональная организация жилища и ее связь с культурной традицией// Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции „Актуальные проблемы гуманитарной науки: фольклористика, литературоведение, этнография, история, археография“, посвященного 80-летию со дня рождения видного ученого-фольклориста, почетного академика АН РБ Сулеймана Ахмета Мухаметвалеевича. – г. Уфа, 23-25 мая 2019 г. - С.451-456.
- 31.Исторические предпосылки формирования жилища кочевников//Материалы II Международного алтаистического форума „Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность” - Барнаул-Горно- Алтайск, 30 сентября-3 октября 2021 г. - С. 199-206.
- 32.Вклад ученых дореволюционной России в изучение традиционного жилища кыргызов// Международный журнал экспериментального образования ООО Научно-издательский центр Академия Естествознания (Москва). №2. 2022. - С. 5-9
- 33.Традиционные жилища кыргызов в XIX - начале XX века// Международный журнал экспериментального образования ООО Научно-издательский центр Академия Естествознания (Москва). №3. 2022. - С. 25-29

РЕЗЮМЕ

Мамытова Алтынай Билаловнанын 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн “Боз үй кыргыздардын салттуу турак жайы” деген темада диссертация

Ачкыч сөздөр: этнологиялык изилдөө, кыргыз, жыгач каркас, боз үй орнотуу, кийиз жабуу, көчмө турак жайдын түрлөрү, боз үй, салттык, ички мейкиндик, ички мейкиндик.

Изилдөө объектиси: кыргыздын салттуу турак жайы – боз үй.

Изилдөөнүн предмети болуп жыгачтан жасалган материалдарды тандоо, жасоо технологиясы, жыгач каркас, боз үйдүн жана кийиз жабуунун орнотулушу, ички жасалгасы, функционалдык уюштурулушу жана кыргыз элинин кыргыздын боз үйү менен байланышкан ырым-жырымдары, үрп-адаттары.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иш менен байланышы. Диссертация Ж.Баласагын атындагы Киев улуттук университетинин археология, этнология, булак таануу жана тарыхнаама кафедрасында абитуриенттин демилгеси менен аяктаган.

Изилдөөнүн методологиясы жана методу болуп объективдүүлүктү, тарыхчылыкты жана илимий анализди, комплекстүү мамилени жана системалык талдоо принциптерин колдонуу болду. Изилдөөдө жалпы илимий, жалпы тарыхый-этнографиялык методдор да колдонулган.

Диссертациянын илимий жаңылыгы. Автордун талаа материалдарынын негизинде кыргыздардын салттуу турак жайы, боз үйү боюнча системалуу жана комплекстүү этнографиялык изилдөө жүргүзүлгөн: изилденип жаткан тема боюнча ар түрдүү булактардын кеңири чөйрөсү колдонулган: талаа. материалдар, кол жазма, архивдик, мезгилдүү басылмалар ж.б.; турак жайды долбоорлоонун фундаменталдык принциптери изилденген жана жалпыланган; боз үйдүн аймактык өзгөчөлүктөрү аныкталган; боз үйдүн кыргыз элинин күнүмдүк турмушундагы орду аныкталды; кыргыздардын салттуу турак жайына ар тараптуу талдоо берилген; салттуу турак жайдын негизги түрлөрү аныкталды, салттуу турак жайдын ички жасалгасы көркөм биримдиктин өзгөчө түрү катары талданды; үйдүн ички функционалдык бөлүнүшү аныкталат; Боз үйгө байланыштуу ырым-жырым, үрп-адаттар системалаштырылган.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Эмгектин жоболору жана корутундулары этнологдор, тарыхчылар, маданият адистери тарабынан окуу куралдарын иштеп чыгууда, окуу жайларында кыргыз элинин материалдык маданияты боюнча лекциялык курстарды даярдоодо, ошондой эле кыргыз элинин материалдык маданияты боюнча илимий жана илимий-популярдуу эмгектерди жазууда. Диссертацияда берилген материалдарды боз үй жасоого, аны жасалгалоого адистешкен усталар, ошондой эле кыргыз элинин салттуу турак жайына кызыккан бардык жарандар колдоно алышат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мамытовой Алтынай Билаловны на тему «Юрта как форма традиционного жилища кыргызов» на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: этнологическое исследование, кыргызы, деревянный каркас, установка юрты, войлочное покрытие, виды переносных жилищ, юрта, традиционное, интерьер, внутреннее пространство.

Объект исследования: традиционное жилище кыргызов- юрта.

Предметом исследования выступает выбор деревянных материалов, технология изготовления, деревянный каркас, установка юрты и войлочное покрытие, интерьер, функциональная организация и обряды, и обычаи кыргызов связанные с юртой кыргызов.

Связь темы диссертации с основными научно-исследовательскими работами. Диссертация выполнена как инициативная работа соискателя на кафедре археологии, этнологии, источниковедения и историографии КНУ им Ж. Баласагына.

Методология и метод исследования явились использование принципов объективности, историзма и научного анализа, комплексного подхода и системного анализа. В ходе исследования также применялись общенаучные, общеисторические и этнографические методы.

Научная новизна диссертации. На основе полевых материалов автора сделана попытка разностороннего, системного и комплексного этнографического исследования традиционного жилища кыргызов юрты: впервые привлечен широкий круг разнообразных источников по исследуемой теме полевые материалы, рукописные, архивные, периодической печати и др; изучены и обобщены основополагающие принципы конструкции жилища; выявлены региональные особенности юрты; определено место юрты в повседневной жизни кыргызов; даётся всесторонний анализ традиционного жилища кыргызов; выявлены основные виды традиционных жилищ, проанализировано интерьер традиционного жилища как особого рода художественного единства; определено функциональное деление внутреннего пространства жилища; систематизированы обряды и обычаи, связанные с юртой.

Практическая значимость исследования Положения и выводы работы могут быть использованы этнологами, историками, культурологами в разработке учебно – методических пособий, подготовке лекционных курсов по материальной культуре кыргызов в учебных заведениях, а также в написании научных, научно-популярных работ по материальной культуре кыргызского народа. Материалы, излагающиеся в диссертации могут быть использованы мастерами, специализирующимися по изготовлению юрты, ее убранством, а также для всех граждан интересующихся традиционным жилищем кыргызов.

SUMMARY

dissertation by Mamytova Altyнай Bilalovna on the topic “Yurt as a form of traditional Kyrgyz housing” for the degree of candidate of historical sciences in specialty 07.00.07 – ethnography, ethnology and anthropology

Key words: ethnological research, Kyrgyz, wooden frame, installation of a yurt, felt covering, types of portable dwellings, yurt, traditional, interior, internal space.

Object of study: traditional Kyrgyz dwelling - yurt.

The subject of the study is the choice of wooden materials, manufacturing technology, wooden frame, installation of the yurt and felt covering, interior, functional organization and rituals and customs of the Kyrgyz people associated with the Kyrgyz yurt.

Connection of the dissertation topic with the main research work. The dissertation was completed as an initiative work of an applicant at the Department of Archaeology, Ethnology, Source Studies and Historiography of the Zh. Balasagyn National University of Kyiv.

The methodology and method of research were the use of the principles of objectivity, historicism and scientific analysis, an integrated approach and system analysis. During the study, general scientific, general historical and ethnographic methods were also used.

Scientific novelty of the dissertation. Based on the author's field materials, an attempt was made to conduct a comprehensive, systematic and comprehensive ethnographic study of the traditional Kyrgyz dwelling, the yurt: for the first time, a wide range of diverse sources on the topic under study were used: field materials, handwritten, archival, periodicals, etc.; the fundamental principles of housing design have been studied and summarized; regional features of the yurt were identified; the place of the yurt in the daily life of the Kyrgyz people was determined; a comprehensive analysis of the traditional Kyrgyz dwelling is provided; the main types of traditional dwellings were identified, the interior of a traditional dwelling was analyzed as a special kind of artistic unity; the functional division of the internal space of the home is determined; The rituals and customs associated with the yurt are systematized.

Practical significance of the study The provisions and conclusions of the work can be used by ethnologists, historians, and cultural experts in the development of teaching aids, the preparation of lecture courses on the material culture of the Kyrgyz people in educational institutions, as well as in the writing of scientific and popular science works on the material culture of the Kyrgyz people. The materials presented in the dissertation can be used by craftsmen specializing in the manufacture of yurts, its decoration, as well as for all citizens interested in the traditional housing of the Kyrgyz people.